

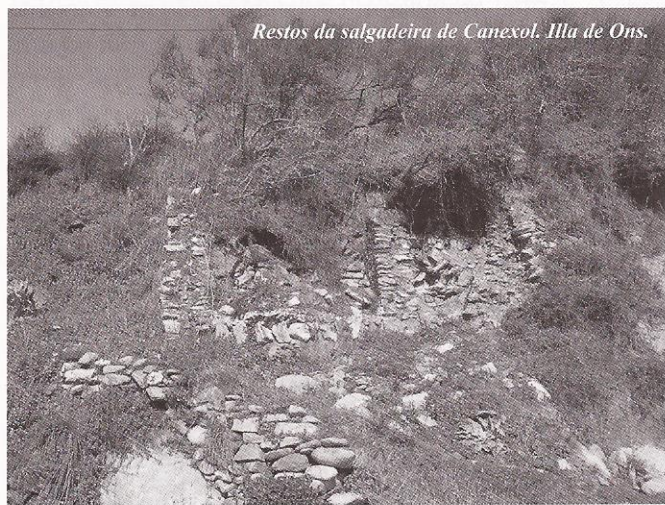
AS FÁBRICAS DE SALGA EN ONS

Por: Arturo Sánchez Cidrás

A industria da salga na illa de Ons ten dous fitos claramente diferenciados polas evidencias atopadas e pola documentación aportada: unha antiga, de orixe romana, situada sobre o cantil de Canexol e outra, no s. XIX, no lugar de Curro, xunto á “praia das Dornas”.

A Salgadeira romana de Canexol:

Estudada e documentada pola investigadora do CSIC, Paula Ballesteros Arias foi divulgada, nun artigo que apareceu nesta mesma revista no maio do 2008¹. Destacar a prudencia do saber da mesma científica, cando reconece que *“Aínda que a escaseza de datos non o permitan concretar ...Pola súa forma, disposición e materiais poderían vincularse a unha antiga factoría de salgadura ...ou polo menos dun asentamento con algunha instalación de salgadura”*.

Certo é que as intervencións arqueolóxicas dos últimos anos na costa galega están a cambiar a percepción e o coñecemento do mundo romano no Noroeste peninsular. Nas Rías Baixas aparecen máis unha decena de puntos onde a industria da salga tivo, entre os séculos I ao IV d. C, factorías de maior ou menor relevancia económico-social. De todos quizais o complexo industrial de Bueu no lugar de Pescadoira² leve a palma non só polas estruturas senón tamén por todos os achados. A cronoloxía, s. I-III³ e elementos comúns⁴ permite intuír relación entre todas as factorías próximas á nosa contorna: Pescadoira, Nerga, Mourisca (¿?), a posible de Canexol na illa de Ons, etc.

Con respecto a Canexol mencionar e constatar, e así o fai P. Ballesteros, a case probable interpretación como factoría de salgadura o feito de que cumpre cos elementos propios deste tipo de almacéns, con moitas das circunstancias⁵ que se dan nas recoñecidas coma tal na contorna: proximidade ás zonas de pesca, fonte ou regato, praia con abrigo ou condicións portuarias, posibilidade de obtención de sal, proximidade dun núcleo indíxena (castro), ...

¹ “Aunios”, nº 13, maio (2008) “O xacemento romano do cantil de canexol (Illa de Ons, Bueu)” 45-54 e en “Cuadernos de Estudios Gallegos”, LVI, N.º 122, xaneiro-decembro (2009), “O aproveitamento do mar ao longo do tempo. A documentación do xacemento romano de canexol (Illa de Ons, Bueu)” 67-90. Quixera pór en valor o moito que ten aportado esta autora ao mundo do coñecemento do espazo, da paisaxe e da arqueoloxía da contorna da illa de Ons tal como pode verse na Bibliografía.

² Escavación Pescadoira nº 7, dirixida por Fructuoso Díaz. Relevantes tamén Pescadoira nº 6, 8, 10 e 12, dirixida por A. Carreira e a nº 4º de Montero Ríos, dirixida por A. Parga. Os achados depositounos no Museo Massó de Bueu: Pedras de prensado, muíños de man, moedas, coitelo con mango, ... e centos e centos de fragmentos de cerámicas, cristais, etc. Algúns tan singulares como: tapón cerámico con rosca,...

³ Como veu en sinalar Fructuoso Díaz nunha charla no Museo Massó o 13 de setembro do 2013 : “... posible fundación e utilización s. I ao II, quizais algo do III, e reutilización diferente s. IV.”

⁴ Como o fragmento de ánfora Alm.50 moi semellante na peculiaridade local da factoría Igrexiña/Nerga e A Capela/Bueu (Currás. 2005:143).

⁵ Loxicamente para interpretar ben estes datos habería que executar unha intervención exhaustiva no dito xacemento e no castro próximo (como posible viveiro de man de obra e primeiros destinatarios da produción); facer un estudo dos cambios da paisaxe por mor dos desprazamentos da liña de costa aínda que é evidente o canle norte así como da súa protección polas rochas; ampliar o coñecemento das salinas na costa próxima (incluíndo as marismas de A Lanzada)... Nun estudo (Ruíz Pico et al, 2000, p 99) o manancial de Canexol aparece como o segundo (xullo do 2000) con maior caudal de todos os da illa (triplicando no aforo de litros/min ao terceiro). Dicar A. Mª Lomba (Lomba. 1987:167) enunciara case as mesmas condicións ideais para a instalación dunha factoría romana.

O que si é comprobable que coa chegada dos romanos ás nosas costas aportaron unha tecnoloxía (redes, nasas, embarcacións,...) da que carecía a nosa beiramar e que era moi eficaz para a captura de especies peláxicas susceptibles de ser rendíbeis economicamente como a sardiña e o xurelo⁶. Mais os convulsos e, dalgún xeito, escuros tempos posteriores (case 1400 anos) encargáronse de deixar no esquecemento case todo ese saber ata o s. XVIII en que rexurde, sobre todo da man dos cataláns. No caso concreto da illa de Ons dende a época romana non se ten constancia de salgadura ata o s. XIX. De feito Ons estivo a piques de entrar no plan para o fomento da industria pesqueira de Galicia que impulsaba o ilustrado, afincado na Coruña, Jerónimo Hijoza (1770) xa que o permiso real⁷ lle autorizaba erguer “chousos e barracas”, entre outros, “... nas illas despoboadas de Sálvora, Ons e Baiona...”. Por diversos motivos: estratéxicos, de administración, convulsións políticas, etc. non callou a idea empresarial tal como si o fixo en Sálvora, Porto do Son, ...⁸ e, no caso de Bueu, viu a luz unha na praia de Beluso da man de Pedro Marich⁹.

A Salgadeira de Curro:

A primeira referencia de almacén (de salgadura?) en época moderna témola da man do Cabido Catedralicio, logo do informe do Sr. Doutoral que, en medio das disputas pola propiedade da illa, arrendaron esta publicando previamente as condicións nas que unha delas dicía que “*Non se pode destruír en todo nin en parte as obras que se comezaron na illa, por parte do fondo de accionistas, como son a capela, o almacén e calquera outra...*” (Salustiano Portela:59) Tras varias disputas ante os tribunais, o Cabido (polas posibles consecuencias das leis de Desamortización) quedase ao marxe tal como tamén o fai posteriormente outra das familias¹⁰ litigantes quedando coa titularidade da Illa Dña Joaquina Montenegro Ponte esposa de Javier Martínez (Marqués de Valadares).

Sen coñecerse os pormenores concretos desta suposta factoría de salgadura (1833) non é desatinado pensar que na ceifa da sardiña dos anos 1833-37 houbera unha instalación provisional a modo de galpón de madeira ou barraca que era utilizada de avanzada de prospección da rendibilidade da transformación in situ dos recursos pesqueiros da illa.

Falar da salgadura moderna en Ons é falar dunha muller emprendedora, unha muller que xa de idade e viúva soubo levar con man férrea e visionaria intuición unha ampla armazón económica e familiar que dirixía dende a Praia de Beluso. Estou a falar de Dona María Rosa Aballe Pereira, oriúnda de Baiona, viúva de D. Pedro Plá Refulls aquel que tamén comandou barcos en curso cos Gago de Mendoza ou que recoñecía no seu

testamento que non aportara nada de capital ás empresas da familia e que todo fora achegado ás sociedades familiares pola súa muller: propietaria de barcos e salgas (chegou a ter seis), tabernas de viño, etc. inversora de actividades múltiples, coma a súa fábrica de curtidos en Pontevedra, exportadora e especuladora de millo,...

Pero neste ano de 1837 é un ano no que Mª Rosa Aballe, co “placet” dos seus fillos, fai unha serie de operacións financeiras relevantes para ter maior liquidez cara afrontar novas inversións. Como mostra:

Ruínas da fábrica de salga de Curro. Illa de Ons. 1965

⁶ A diferenza do resto da zona meridional peninsular que tamén, e sobre todo, o facía co atún, bonito ou cabala. Currás, Brais (2005 :136)

⁷ Este plan é aprobado e sancionado nun despacho real de outubro de 1770 no palacio de San Ildefonso (Segovia).

⁸ A primeira proba foi nunha barraca provisional, en Santa Uxía de Ribeira.

⁹ Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra (no futuro AHPP). Ca-1446 (1) Folio 15. Escribán, José Benito Bermúdez de Castro. Tamén 21-2-1782: Convenio e contrata entre Pedro Marich San Roman (veciño da Coruña) e Francisco Cistere (da freguesía de Bueu) para facer compañía entre ambos en comercio e fabrica de sardiñas: Duración 4 anos (1786). Aclárase moi ben as competencias de cada un Sistere pon a fábrica e tinglados, Marich aporta capital, barco,...

¹⁰ De Francisco Genaro Angel

- O día 13 de abril deste ano venden ela e os seus fillos a fábrica de curtidos¹¹ que tiñan no lugar de Berrón, en Pontevedra.
- O 1 de xuño deste mesmo ano, Mª Rosa Aballe, vende a metade do seu Quechamarín “Estrella”¹² da matrícula de Cangas a D. Joaquín Relova da matrícula de Muros por 5.400 rs.

Chegado o mes de agosto hai unha serie de gastos polo inicio da campaña pesqueira para pór toda a engrenaxe a punto: embarcacións, redes, velas, factorías, sal... “*acaba de sacar dos alfolíns das súas Fábricas, oitocentas fanegas de sal de Cádiz...*” por valor de 8.000 rs¹³. Tamén habería que contabilizar as cantidades a abonar por exceso de prezo xa rematada a campaña tendo en conta fanegas de sal invertidas e de quintais de peixe extraídos¹⁴.

Entremedias Ons é adscrito ao concello de Sanxenxo (31-7-1837) e comeza o Marqués de Valadares a solicitar pase a pertencer a Bueu cousa que ocorrería no 1844¹⁵

Ao día seguinte de cumprir 23 anos Dona Joaquina Montenegro, un 17-8-1837, pasa pola casa-almacén que Dona Mª Rosa Aballe ten na praia de Beluso¹⁶. É onde subscriben ante notario un contrato de arrendamento dunha fábrica de “salpresa de peixe” que xa estaba sendo construída na Illa de Ons pola Mª Rosa Aballe, coa lóxica convivencia da propietaria da Illa, Joaquina Montenegro. Esta fábrica posuía uns elementos estruturais propios do proceso para o desenvolvemento da salgadura moi semellantes á salga que a mesma Mª Rosa construíra na praia de Mourisca (Beluso) pois constaba, como aquela, de 22 lagares ou píos¹⁷, 31 prensas e dúas pías para o saín. Polo aluguer comprometíase a pagar anualmente 2.200 rs.vn¹⁸.

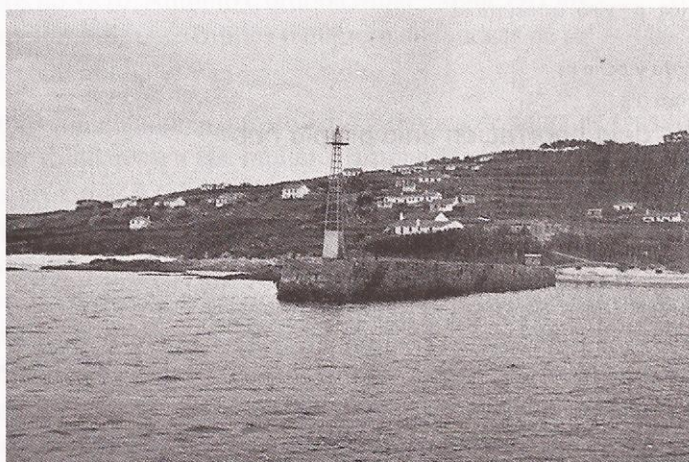
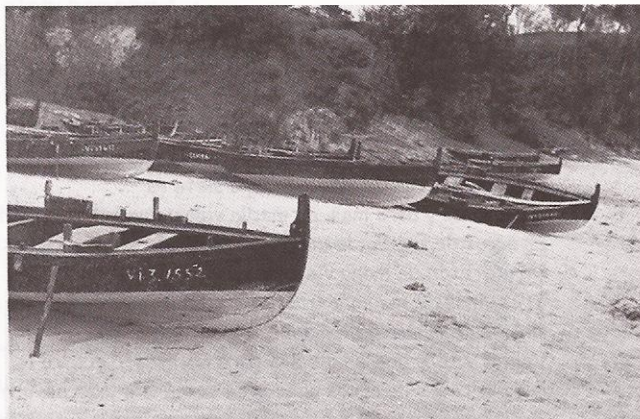

Foto superior: Praia das Dornas, ao pé da fábrica de Salga.

Foto esquerda: Vista do peirao cos barrios de Curro no centro e Caño á esquerda.

Ao final do peirao, á dereita, a praia das Dornas. Enriba dela os restos da fábrica de salga. Ano de 1965.

¹¹ AHPP. Ca-3245 f. 18 Escribán: Benito de Aris. 13-4-1837. Véndelle a Bernardo Echebarría que tamén tiña, no local lindeiro, unha fábrica de curtidos de maior envergadura. Pagou 10.000 rs (8000 en seis meses e 2000 ao cabo dun ano). No 27-11-1839 aparece no mesmo escribán unha carta de pagos por esta débeda. O postigo ou porta secundaria de Berrón estaba na perpendicular aos arcos de S. Bartolomeu. A Torre estaba fóra das murallas preto da Torre do Ouro (Santa Clara).

¹² Aínda lle quedaba a propiedade de Barcos de navegación (1 Bergantín-goleta, 2 Polacras-goleta, ½ Quechamarín) e unha morea de embarcación menores (2 Galeóns de dous paus, 2 lanchas da arte, botes da arte e unha ducia de lanchas do xeito...)

¹³ AHHP. Escribán: José Graña 15-8-1837 Ca-3373(1)

¹⁴ No ano 1837: Fanegas investidas, 500; Quintais peixe extraído, 1000 e Cantidade que corresponderon abonar por exceso de prezo, 19.138,8.

¹⁵ Por R. Orde do 20 de novembro de 1844

¹⁶ Os motivos de que a marquesa de Valadares se achegase a Beluso poderían ser varios aínda que o constatable é que por esas datas Dona Mª Rosa padecía “*achaques que afectan á expoñente*”.

¹⁷ “A chanca máis pequena que atopamos documentalmente nas salgadeiras de Bueu está composta por catro pares de píos, nembargante o número normal para as salgadeiras pequenas era de seis pares e máis de dez no caso das maiores” (Cerviño-Cidrás-Aldegunde. 1998:50)

¹⁸ Testemuñas José Luis da Vila, José Mendiña y otros.

Os utensilios tanto da fábrica como da vivenda-habitación da mesma están reflectidos na Liquidación e partillas de Dña Mª Rosa Aballe, viúva de Pedro Plá (salgadeiro), aos seus fillos¹⁹.

Enseres dela Fab^{ca} dela Isla de Ons²⁰

Cinco fanegasde sal de resalgan á seis rs	30,,
Veinte y siete espichadores deprensa en cascós, a siete rs	189,,
Diez y siete tacos á real y medio	25,, 17,,
Veinte y una fiola, en junto veinte y ocho rs	28,,
Un embudo de madera para grasa, cinco rs	5,,
Dos portaderas de media vida, a siete rs	14,,
Dos valdes y otro mas, de media vida,y una cubeta de id, todo en diez rs	10,,
¿? arcos de hierro de mediano uso, diez rs	10,,
Un carretón de mano viejo de madera, dos rs	2,,
Tres tinas de mediano uso p ^a agua, a cinco rs	15,,
Un canaleta nuevo de madera pino, cuatro rs	4,,
Veinte y tres barras de pino para prensas, á cuatro rs	92,,
Diez docenas de arcos nuevos de castaño p ^a cascós, a tres rs la docena	30,,
Treinta y cuatro liazas de mimbres, a veinte y cuatro mrvs	24,,
Cuatro docenas y media de tablado, a trece rs docena	58,, 17,,
Dos barvetas de mediano uso, y cinco id casi inútiles, en junto v ^{ty} dos rs	22,,
Treinta y seis cabos de piedras viejos, en cuatro rs	4,,
Dos parihuelas, una de media vida y otra vieja, en dos rs	2,,
Dos palos de pino para salar, todos en tres rs	3,,
Un mazo nuevo del muerto, un r ^l	1,,
Diecinueve cientos setenta y dos duelas de pino arregladas para medias pipas catorce reales el ciento	276,, 2,,
Cuatro pipas cuasi nuevas, de buena condición p ^a vino, a treinta rs	120,,
Cuatro id de mediano uso, veinte rs	20,,
Tres id casi inútiles, a diez y seis rs, cuarenta y ocho rs	48,,
Una media pipa acondicionada para vino, veinte rs	20,,

Muebles dela habitación enla propia Fab^{ca21}

Una mesa de madera pino con cajón y llave, doce rs	12,,
Un arca grande de id con su llave, y de poco más de medio uso, doce rs	12,,
Un balde grande de carrear agua, y otro mas peq ^o de id, enj ^{to} ocho rs	8,,
Un candil de regular uso, tres rs	3,,
Seis tazas de piedra con baño blanco, fab ^{ca} Ygl ^a Todas cuatro rs	4,,
Dos pocillos y tres platos finos de id, de ig ^l fab ^{ca} y baño, enj ^{to} cinco rs	5,,
Un trebede de estribo largo otras diez rs	10,,
Dos alcuizas de hoja lata, una mas grande que otra, cinco rs y medio	5,, 50,,
Dinero existente, veinte y nueve mil quinientos sesenta rs, veinte y siete marav ^{es} vellón	29.560,,27,,

Ata o ano 1842 a familia de Mª Rosa Aballe segue co aluguer da salga de Ons. Neste mesmo ano nas partillas dos bens familiares correspóndelle a Mª Rosa Aballe o 58,3 % dos útiles da fábrica e enxovais da casa da fábrica de salga da Illa de Ons e aos fillos (José, Teresa, Juana, Agustín e Rosa) o 8,3 % da mesma a cada un.

Mais a partires do 7-12-1842 Mª Rosa fai nun Sinalamento ou Mellora²² a favor do seu fillo José Plá Aballe por axudarlle a levar as empresas dende 1812, entre outras cousas, cédelles por valor de 10.000 rs a salgadeira da illa que este rexentará ata mediados do s. XIX momento que toma o relevo o fomentador en O Grove, Vicente Barnet.

¹⁹ AHPP. Escr. Eugenio Soto px. 88-168. Secc. Protocolos Ca-2905 (4)

²⁰ Noutra relación varían o número de fanegas de Sal de Cádiz, resalga que son cen (a 8 rs); así como: Veinte os espichadores de cascós (120 rs), trinta e seis fiolas (25 rs), catro tinas par lavar a sardiña (20 rs), dezanove barras de pino para prensar (57 rs), nove barbetas (13,17 rs), catro ducias de táboas de aforro (48 rs).

²¹ Noutra relación: Seis vasos de vidro e de boca de campá (2 rs), un xerro sevillano (2 rs), dous embudes un para o viño e outro para o aceite (4 rs), unha balanza pequena coas súas copas de folla de lata (10 rs), un xogo de medidas de madeira para o viño (8 rs), un pote de ferro (30 rs), unha tixola de ferro (8 rs), unha grella de ferro (7 rs), unha culler de ferro (3 rs), unha aixada de ferro (20 rs) e unha pá de ferro (5 rs).

²² AHPP. Escr. Manuel Francisco Rodal páx. 71. Secc. Protocolos Ca-3572 (1). Un grupo de peritos (salgadeiros) valoran os 30 anos que José Pla estivo ao fronte das empresas familiares, en 72.000 rs. (Polos primeiros 27 anos a 2500 rs ano. Os tres último a 1500 rs)

O Marqués de Valadares alúgalle a Barnet (13-8-1851), o almacén de salgadura e a horta, por tres anos que logo se prorrogarían²³. As dificultades de explotación eran moitas o que se reflectiu no prezo (1.000 rs ano) que como se pode comprobar reduciuse a menos da metade que décadas atrás tiña a familia Aballe. Significativo desta penuria tamén é o que pode inferirse do gráfico²⁴ adxunto xa que na década de 1849-1858 non houbo ningún nacemento rexistrado.

Vicente Barnet posuía tamén salgadeiras na Barrosa e Carreirón. Hai referencias deste fomentador noutras documentacións como cando o 17 de novembro do 1856 unha visita do administrador do Distrito de Carril (ao que pertencía Ons pola residencia de Barnet) dada coma existencia de sal: 189 quintais na Illa de Ons. A última referencia de Vicente B. en Ons témola en 1862.

A partires desa data aparece o que fora capitán da polacra “Fraternidad”²⁵ D. Gerónimo Galup (fillo de Narciso e Magdalena Vergés) e casado con Mª Josefa Alonso Estrada²⁶.

Gerónimo Galup morre no 1864 polo que tivo que tomar as rendas da salga a súa viúva e así a vemos na costeira do 1865-66 en Ons escribindo unha carta (27-3-1866), ao igual que os demais fomentadores, ao Sr. Administrador da Facenda Pública de Pontevedra expóndolle que, de seguir aplicándose a ordenanza 12-3-1859, pola que están obrigados a pagar as sales de resalga, non poderían seguir coa actividades salgadeira.

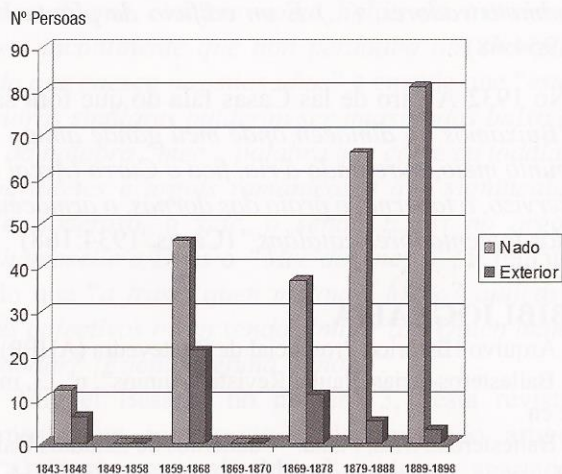
Na costeira do ano 1868-69 aparece Ons como parte da Admón. de sal de Marín e rexendo a salgadeira nese ano D. Antonio Córdoba²⁷. A lo menos no 1870, Antonio Córdoba Moar²⁸ sigue en Ons, e parece que lle vai mellor pois case triplica o número de fanegas de sal solicitadas neste ano (600 quintais).

Un dos últimos fomentadores que utilizou a fábrica de salga de Ons foi o Sr. Villot.

O marqués de Valadares e a súa muller Joaquina Montenegro dende o 1836 e anos sucesivos aluga²⁹ terreos na illa, algún deste en zonas próximas á salgadeira pero sempre respectando esta fábrica-almacén. Así o fai constar cando en 1891 Dona Joaquina alugou “as dúas illas, edificios e lancha” a José Estévez Barreiro e Salvador Massó Ferrer e lles puxo a condición de : *Non cortar árbores, non cazar, nin establecer salga que prexudique a do Sr. Villot.*

A instalación da fábrica de salga foi un punto de inflexión para as vidas dos insulares dado que a estrutura económica, fundamentalmente agrícola trocouse cunha mirada cara ao mar que se mantivo ata os derradeiros días en que se viron forzados a deixar a illa. Certo é que non so levou aos homes ao mundo do mar senón que tamén o fixo coas mulleres que traballaron na salga coma man de obra maioritaria³⁰.

Como puido comprobarse as salgadeiras de Ons estiveron ligadas, entre outros, a catro mulleres³¹ das que eu destacaría a dúas pola súa importancia en relación coa salga de Ons, a unha como descubridora e estudosa, Paula Ballesteros e a outra, Rosa Mª Aballe, coma emprendedora e construtora da salgadeira moderna. Gustaríame que estas notas tamén serviran como loanza e eloxio de ambas.

Nados en Ons. Exterior. Deses nados os que teñen pais ou avós de fóra de Ons.

²³ No 1862 aínda seguía.

²⁴ Elaborado a partir dos asentamentos de nacementos no Rexistro do Xulgado de Bueu.

²⁵ AHPP. Sección Facenda 1838-43 (1) Ca-7268

²⁶ Ambos os dous de familia de salgadeiros.

²⁷ AHPP. G-7251 Sección Facenda Fomentadores-Correspondencia. Solicitaba 214 qq garantíndolle o fomentador de Marín, D. José Touza.

²⁸ Noutros sitios Montoya

²⁹ AHHP. Escribán: Casimiro Gómez 1-12-1837 Ca-1475: Id. escribán: 6-12-1839 Ca-1475, ...

³⁰ "... a maioría da forza de traballo nos almacéns de salga sábase desempeñada por mulleres" (Muñoz)

³¹ Joaquina Montenegro, propietaria nas datas da salga moderna. Mª Rosa Aballe, que edificou a salgadeira no 1837 e que as explotou durante cinco campañas. Mª Josefa Alonso Estrada, viúva de G. Galup, salgadeira no período 1863-1867. Paula Ballesteros Arias que sacou a luz e documentou, entre outras. a salga romana de Canexol.

Anexo

Descricións da salgadeira ao longo do tempo:

“Visitamos o amplo edificio anexo á casa na que existen pías para a salgadura do peixe, e ao fondo o magnífico muíño fariñeiro, a motor, capaz de facer fronte ás necesidades daqueles habitantes en poucas horas de traballo diario. Exponnos o proxecto de iluminación eléctrica, para cuxo efecto está xa encargada a dinamo que alimentará unha batería de acumuladores. Vemos o secadoiro de polbo e os moreas deste peixe xa curado e disposto para a súa venda ou exportación.”³²

“Contigua ó muelle e porto está a antiga fábrica de salgadura, hoxe desmantelada, que servía de aloxamento aos administradores, (...) É un edificio de planta baixa, con aditamento de extensa galería, con vistas ao mar “ (Portela. 1954:68)”.

No 1932 Álvaro de las Casas fala do que fora salgadoira como lugar onde no momento da visita almacenábase o polbo: “Baixamos ao almacén onde meu gande amigo Dídio Riobó ofreceunos non sei cantas toneladas de polbo...”³³ ou “No punto meio, ourentado á ría, fica o Curro (Areal de los Perros no Fontán), o pequeno embarcadero po-lo que se fai todo o servizo, a taberna, a praia das dornas, o armacén e o casal do dono da illa Don Dídio Riobó, do xeito das antigas frábegas dos fomentadores cataláns” (Casas. 1934:168)

BIBLIOGRAFÍA

- Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra (AHPP) Seccións Protocolos Notariais e Facenda
- Ballesteros-Arias, Paula. Revista “Aunios”, nº 13, maio (2008) “O xacemento romano do cantil de canexol (Illa de Ons, Bueu)” 45-54 e en
- Ballesteros-Arias, Paula. “Cuadernos de Estudios Gallegos”, LVI, N.º 122, enero-diciembre (2009), “O aproveitamento do mar ao longo do tempo. A documentación do xacemento romano de canexol (Illa de Ons, Bueu)” 67-90. ISSN 0210-847 X
- Ballesteros-Arias, Paula. Revista “Aunios”, nº 17, maio (2012) (coautora Yolanda Seoane-Veiga) “Gravados rupestres na illa de Ons” 57-60.
- Ballesteros-Arias, Paula. Revista “Aunios”, nº 18, maio (2013) “Prácticas agrícolas e procesos de cambio no archipélago de Ons” 35-38.
- Ballesteros-Arias, Paula. “O Patrimonio Cultural da illa de Ons: Impronta do pasado, identidade dunha paisaxe”, no libro “Ons e Onza nos arquipélagos galegos. (2012) Institución Cultural Isleña.
- Ballesteros-Arias, Paula. “Perceptions and Appropriations of Discourses in the National Park Island of Ons (Galicia, Spain)” (20013) Publicación: Ed. Springer.
- Ballesteros-Arias, Paula et al. “Cadernos der arqueoloxía e patrimonio” CAPA-33 (2013) “Estudo arqueolóxico do Parque Nacional Marítimo-Terrestre das Illas Atlánticas de Galicia. Prospección superficial e vulnerabilidade”
- Cerviño-Cidrás-Aldegunde. “A industria da Pesca Salgada. Os portos de Bueu e Beluso”. 1998. Dirección Xeral de Formación Pesqueira e Investigación da Xunta de Galicia.
- Currás, Brais. (2005) en “Cetariae 2005” artigo “Aportación al conocimiento de las industrias de salazón en las Rías Baixas gallegas” , 135-149
- Casas, Álvaro de las. “A Illa de Ons” na Revista Nós nº 130-132 (1934) . P. 167-181
- Estévez Castro, José M^a. “Reconocer Bueu”(1996) Servivio de Publicacións da Deputación Provincial de Pontevedra.
- Libros de nacementos e matrimonios do Xulgado de Bueu
- Lomba, A. M^a. “Contribución al estudio de la industria de la salazón de época romana. El noroeste peninsular” (1987), Lucerna, 2, Porto
- Lorenzo Fernández, Xurxo. “Notas do meu diario arqueolóxico” na Revista Nós nº 124-125 (abril-maio 1934) . P. 87-88
- Muñoz Abeledo, Luísa. “Los mercados de trabajo en las industrias marítimas: diferencias de género y desigualdad social” Enlace da Universidade de Zaragoza: <http://www.unizar.es/eueez/cahe/munozabeledo.pdf>
- Muñoz Abeledo, Luísa. “Género, trabajo y niveles de vida en la industria conservera de Galicia 1870-1970” (2010) . Publicacións i Edicións, Universitat de Barcelona: Icaria, D.L.
- Pereira de Novaes, Manuel. “Anacrisis historial”. Coleção de Manuscritos inéditos – IV (1915). Porto
- Portela Pazos, Salustiano. “Apuntes para la historia de la Isla de Ons”, “Cuadernos de Estudios Gallegos” XXVII, P. 35-73 Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Padre Sarmiento.
- Rúiz Pico e Samper Calvete “Hidrología de las Islas de Ons” (2000) nas “Jornadas hispano-lusas sobre las aguas subterráneas en el noroeste de la península ibérica. A Coruña 2000 Inst. geológico y minero de España
- Vilas Paz, A. et al. “Guía de visita”. Parque Nacional Marítimo-terrestre das Illas Atlánticas de Galicia. Edita: O.A. Parques Nacionales (2005)

³² T.V. “Una visita a la Isla de Ons” Faro de Vigo 13-11-1926 p. 1

³³ Álvaro de las Casas. “Ultreya, mar adelante” El Pueblo Gallego 24-7-1932 p. 24